

Тетяна СТОРОЖКО
Наталя ЗІНЕВИЧ
(Київ, Україна)

Цигани Охтирщини
(за матеріалами усних джерел
та родинних фотоархівів)

У вітчизняній соціологічній та соціально-філософській літературі теоретично та методологічно опрацьована проблема нарративного аналізу та біографічних оповідей. До більшої частини методологічних праць при описі біографічних досліджень, крім даних інтерв'ю залучались інші способи документації життєвих історій: мемуари та записи із щоденників, офіційні документи та фотографії. За останніми визнавалась суттєва роль але майже ніколи не вдавалось запобігти зведенню фотографії до функції звичайної ілюстрації. Наприклад, фотографія розміщувалась на обкладинці, на початку, чи по ходу біографічного опису. В основі ілюстративного підходу лежить переконання, що фотографія зображує якусь “об’єктивну” реальність, а також, що сам знімок, зняті речі, й люди, що знімаються мають закінчений строго фіксований зміст, однаковий для всіх. В останні роки перехід до інтерпретативного підходу до фотографії здійснюється за рахунок відкриття її здатності зображувати різне для різних людей і прочитуватися по-різному. Це свідчить про те, що фотографія може стати основним джерелом в ході реконструювання біографічної повісті [8].

Вже з 20–30-х рр. ХХ століття фотографії стають відносно недорогими, але потяг до створення сімейних фотоальбомів не може пояснюватись лише економічною доступністю. Адже такі альбоми виконують функцію зміцнення родини, зберігання родинної пам’яті, конструювання сімейної ідентичності. Вони – частина сімейного капіталу. Найчастіше сімейні знімки залишаються практично єдиним, що зв’язує членів великої родини. Це добре прослідковується й на прикладі сімей, родичі яких жили в різних країнах.

Регулярний обмін такими фотоальбомами-історіями (про подорожі, значні події, наприклад, весіллях або народженнях дітей, сімейні свята) став традицією, особливою формою комунікації, способом інформування про події, що відбуваються в рамках родини, зв'язку між її географічно віддаленими частинами [9].

Об'єктом нашого дослідження стали фотоальбоми трьох циганських сімей, що проживають на території м. Охтирки. Це родини Волошиних, Кириченків та Лисенків. Саме вони поклали початок циганському населенню Охтирського району Сумської області.

Цигани (роми) у своєму етногенезі зупинились на стадії міжгрупової етнічної спільності і одночасно є екстериторіальним народом, дисперсно розселеним серед інших етносів. Характерною особливістю циганського етносу є те, що він перебуває і функціонує у вигляді етнічних груп, поділ на які був обумовлений його історичною долею: способом життя, часом і місцем розселення. Достеменно невідомо, до яких етногруп належали цигани, які в ХХ ст. кочували Слобожанщиною. Ми можемо лише припустити, що це були «руські» цигани (тобто цигани, що належать до групи *руска рома*), тому що *серви* в своїй більшості були вже давно осідлими. Цигани, що проживають зараз на території Охтирського району і відносять себе до *руських циган*, оселились тут в основному після заборони кочівлі в 1956 р. А от родоначальниками охтирських *сервів* були артистичні родини, які переїхали з Таганрогу [7]. Через досить тривалий і тісний зв'язок обох груп із корінним населенням їх традиції мають багато подібного, основною ж відмінністю залишається мова.

Циганська громада, що нині мешкає на території міста Охтирки належать до двох етнічних груп – це, як вже зазначалося вище, – *руска рома* та *серви* (українські цигани). Хоча за даними Охтирського відділу статистики в 2001 р. в Охтирці проживало 79 осіб, а по Охтирському району – 19, навіть без спеціальних підрахунків можна сказати, що їх набагато більше. За нашими спостереженнями кількість циганів принаймні втричі перебільшує дані відділу статистики.

Незадовго перед Великою Вітчизняною війною з Таганрога в Охтирку приїхав циганський ансамбль. З концертною програмою артисти їздили по всьому району. Основу ансамбля склали сім'ї Волошиних та Кириченків. Голову родини, Антона Волошина та його молодшого сина Івана в 1942 р. під час окупації було страчено німцями.

Артисти, в тому числі Мотрона Волошина, дружина Антона Волошина, та їх діти Микола та Дар'я, продовжували концертну діяльність і під час

*Волошини Іван, Микола, Дар'я (стоять) та їх батьки
Мотрона та Антон. Прибл. 1938 р.*

війни. Саме на одному з таких концертів танцівниця із ансамбля, Дар'я Волошина, познайомилась із Петром Ледіньовим, який повернувся з війни Героєм Радянського Союзу. Їх весілля відбулося відразу після закінчення війни. Забігаючи наперед, зауважимо, що її діти (як і мати) у свою чергу не пов'язали свого життя з циганським населенням [5].

А от нащадки Миколи Антоновича (точніш – його онуки), пішли стопами свого діда, а наприкінці 1980-х рр. склали основу циганського ансамблю «Ягорі».

Невістка родини Волошиних, в дівочтві Мотрона Кириченко, дружина покійного Івана, маючи на руках малу дитину, вийшла заміж удруге. Її діти, а їх було шестеро, продовжили династію Кириченків і також, як і нащадки М.А. Волошина пов'язали своє життя зі сценою.

В Охтирці кількість осілих циганів почала інтенсивно збільшуватись десь з 1960 р., тобто після переїзду із Вороніжської області Ю.М. Лисенка разом з його чисельною родиною (тільки дітей у нього семеро, не беручи до уваги матері, дружини, молодших братів, сестер з їхніми родинами) [7].

Хронологічні рамки досліджуваних фотознімків — від найдавніших, до 90-х рр. ХХ ст., часу появи в родинях так званих “мільниць” і коли сімейна чи любительська фотографія набула більш буденного вигляду.

Сімейний альбом – одна з форм масової культури, сучасний приклад фольклору, що містить у собі ряд образів, що дозволяють із часом судити про соціальні зміни. Це своєрідне дзеркало епохи, часу й у той же час – одного окремо взятого життя людини або родини [9].

Хоча, частіш за все фотографії зберігаються у недоступних для дітей місцях, все ж це не може вберегти їх від серйозних пошкоджень, чи навіть знищення. Знімки, які є особливо дорогими для господарів (як от єдине фото батька, чи бабусі) оберігають ретельніше, а вразі чого їх намагаються реставрувати. Не можна стверджувати, що чим старіше фото, тим його стан гірший. Часто буває зовсім навпаки. Знімки, зроблені 15-20 років тому мають убогіший вигляд, ніж ті, які нараховують більше 50-70 років.

Фотоальбом як явище являє собою спосіб організації фотографій; збереження інформації, демонстрації й інтерпретації фотознімків. Дослідження фотоальбому можна підрозділити на ті, які стосуються вивчення його змісту, розглядають його як колекцію знімків, що володіє деяким інформаційним, значеннєвим потенціалом, і ті, які вивчають саму форму альбому, власне феномен організації й подання зображень [9].

Усі три фотоальбоми важко назвати такими, це скоріш купа хаотично скомбінованих знімків. Але в цьому хаосі є свій порядок. Перш за все чорно-білі фотографії, тобто «старинні» чітко відокремлені від «нових», кольорових, що як правило, зберігаються в спеціально купле-

*Циганський ансамбль “Лаутари”. Сидить з гітарою
Руслан Булдиженко, праворуч біля нього Лідія Булдиженко.
На крилі літака – Рада Булдиженко. Сер. 1980-х рр.*

них сучасних альбомах для фотографій. Чорно-білі ж наклені на товстий картон, чи вставлені у великі «старомодні» альбоми. До таких альбомів внесено не всі фотографії, більша їх половина просто лежить поряд.

Слід зауважити, що хронологічний і наративний сюжетний принципи у фотоальбомі не обов'язкові, і можуть бути порушені. Оскільки сімейні альбоми Кириченків зберігаються у наймолодшого покоління, онуків вище згадуваної Мотрони Кириченко, Р.Р. та В.Р. Булдиженків, то фотографії впорядковувались відповідно до їх світобачення: “Це наші батьки на гастролях, а ось всі наші дідусі та бабусі разом з онуками...” [2].

Так на одній сторінці можуть розміщуватись тематично споріднені фотографії. Окремо може виділятися якась визначна подія в житті, наприклад весільні фото батьків, поряд з якими красуються портретні знімки, колишньої артистки театру «Ромен» Л. Булдиженко, доньки Мотрони Кириченко. Цікаво прокоментувала одну з таких сторінок Р.Р. Булдиженко: “А ось колишні дружини нашого дядька Петра. Все ж перша була найгарнішою” [2].

Знаковим є те, що молоде покоління більш схильне до розповідей та коментування щодо зображень на знімках. О.М. Лисенко так пояснює: “Краще я розповім. Мама з татом дуже засмучуються, коли бачать на фотографіях померлих” [6].

Найбільш інформативними в цьому плані є оповіді жінок. Так рідний син Дар'ї Ледіньової не зміг навіть назвати поіменно всіх своїх родичів, зображених на фотографіях. Тоді, як його дружина в більшості випадків точно вказала дати їх народження, весілля, чи похорон.

Із біографічних розповідей респонденти дуже часто виключають складний драгуючий досвід, який загрожує тій ідентичності, яку вони в даний момент репрезентують. “Невідповідні” моменти воліють не фотографувати, а якщо це сталося, то такі “незручні” фото намагаються зовсім вилучити з альбому або зберігають таким чином, щоб вони були відділені від презентабельних фотографій. В альбомах зустрічаються розірвані або розрізані знімки, що вказують на конфліктні ситуації минулого або сьогодення: розлучення подружжя, погіршення родинних або дружніх відносин: “це мама повідрізала, коли з татом розлучалася” [1]. Важливо, що фотографія не знищується, а розрізається. “Відрізаний” персонаж у такому випадку маркірується в якості виключеного із групи визнаних.

Як в альбомах городян (Кириченків, Волошиних), так і в сільських родинах (Лисенків) присутня значна кількість похоронних фотографій. Останнє особливо важливо. Слід урахувати й готовність нести матеріальні витрати, адже фотографа потрібно спеціально запрошувати, часто з міста, і оплачувати його послуги. У чому трансцендентальний зміст фотографування похорону? Сумнівно, щоб інтерес фокусувався на самому обряді, його етапах, виконанні родинного обов'язку.

Швидше за все, фотографується не стільки покійний, скільки родичі та друзі, які приїхали на скорботну церемонію. Композиційно, фотографії побудовані так, що всі живі протистоять одному мертвому. Часто з'являється семиотично й соціально важлива перешкода у вигляді першого ряду, що полягає з дітей.

Практики фотографування в такому випадку заповнюють деякі соціальні “проломи”. У великому населеному пункті в похороні вже не можуть брати участь усі жителі, тому коло присутніх обмежується родичами, колегами, близькими друзями. Фотографія розширює коло учасників, вона може бути пред'явлена й тим, хто на похороні не був присутній, але, розглядаючи фотографію, вони також втягуються в роботу колективної пам'яті, вшановують пам'ять покійного.

У ході багатьох соціологічних досліджень виявляється необхідним актуалізувати автобіографічну пам'ять респондентів [8].

Галина Шульгіна та Галина Карамзіна. Прибл. 1970-ті рр.

Наприклад, якщо респондентів запитували про дату висадження на місяці або строках президентського правління, вони найчастіше намагалися спочатку відновити в пам'яті епізоди власного життя в цей

момент: “це було, коли мама з татом тільки покинули сцену”, “моя сестра тоді ще була незаміжня” та ін. [1, 4].

Особливий інтерес викликає спостереження, яким чином можуть бути задіяні “підказки”, що стимулюють спогади. Сама по собі календарна дата зазвичай неінформативна для респондента. Спогади стають більш чіткими й повними, якщо людині подають інформацію про учасників або місце подій, а кращою підказкою є свята й урочисті події [11]. Якщо припускати, що ці події звичайно фотографуються, то фотографія може бути й самостійним нагадуванням. Тоді сімейний альбом виявляється набором меморіальних пунктів, що дозволяють відновити зміст і контекст спогадів, що структурують біографічне оповідання [10, с. 191-239].

Коментувалися не всі фотознімки присутні в альбомі, тому що це невиправдано збільшувало б тривалість інтерв'ю, що стомлювало б інформанта. Крім того, не було технічної можливості сканувати всі наявні у фотоальбомах фотографії. Уже перші інтерв'ю показали, що в колекції присутні фотографії, що мають незначне біографічне значення, або такі, що зовсім його не мають. Тому під час інтерв'ю ми не наполягали на коментуванні всіх фотографій альбому, а поклалися на вибір інформанта.

Можна припускати, що коментуються в першу чергу біографізовані фотографії. Інформантові зазвичай нема чого сказати про тих, хто ледь знайомий або не знайомий зовсім. Лаконічним коментарем супроводжуються також похоронні фотографії. Справа переважно обмежувалась констатацією факту. Хоча варто було б уточнити, чи не є це мовчання явищем сучасної культури, де смерть табуована, а, отже, витиснута зі сфери фотообразів. Корисно з'ясувати, чи характерно таке мовчання для 1960-х рр., коли відповідна практика була широко розповсюджена [8].

Емоційна розповідь, викликана фотографіями, частіш за все стосується дитячих спогадів. Дитинство, саме по собі, несе емоційне навантаження. Сфотографовані події дитинства переживаються на високому ступені емоційності. Це відбивається на змісті й мовної організації коментарів, акценті на окремих деталях: “Як сьогодні пам'ятаю той день. Ми їздили в Москву, до брата на присягу. Мені мама тоді спеціально купила цей гарний костюм і нові сандалі, рожеві!”[6].

Оскільки родину Волошиних ідентифікуємо перш за все як артистів, то важливою в цьому плані є досить часта поява на знімках музич-

них інструментів (гітари). Характерним також є те, що не всі заміжні жінки мають на голові хустку. Це може свідчити про переосмислення народних звичаїв, чи можливе їх ігнорування. На фотознімках хустина з'являється в основному у літніх жінок. Ще однією цікавою деталлю є одночасне використання 2-х хусток у вбранні жінок, коли велика хустка-шаль вкривала плечі, а інша пов'язувалась на голові.

Івана та Миколу Волошиних легко впізнати на будь-якій з фотографій через досить специфічну зачіску. Навіть зараз старожили, їхні колишні сусіди, в інтерв'ю згадують, що вони були “такі чубаті” [3].

Показовим для сімейного фотоальбому Лисенків є відсутність портретних фотографій. В такій великій родині не приділяється увага чийсь окремій особистості, на передньому плані – сімейні, чи дружні відносини, спорідненість батьків та дітей. Чоловіки на знімках зображуються частіш за все під час рукостискання, не виключена присутність такої деталі як цигарка, що засвідчує поважність чоловіка.

Досить цікавим є фото, на якому зображені дві подружки: Г.І. Шульгіна та Г.М. Кармазіна. Присутність головного убору засвідчує, що обидві жінки на той час вже були заміжні. Зараз, коли навіть літні жінки забувають про призначення хустки, Галина Іванівна зберігає звичаї, яких дотримувалась все життя. Її неможливо побачити з непокритою головою, чи без фартуха. Навіть святковий одяг, яким би він не був дорогим, завжди доповнюється фартухом. По більш вишуканому покрою одягу можна побачити її вище становище в суспільстві. Зараз вона – одна з найзаможніших і шанованих циганок Охтирщини.

Альбом родини Кириченків, людей які провели на сцені більшу частину свого життя, переповнений фотографіями з виступів та гастролей. Подекуди зустрічаються знімки, зроблені під час родинних свят, та особлива увага приділяється культурі особистості. Тут присутні цілі серії портретних фотографій, зроблених у стилі тогочасного «Ромена». Впадають в око яскраві сценічні костюми, вишиті бісером, широкі паски у чоловіків та екстравагантні сережки у жінок, які ті носили навіть у будні.

На одній з концертних фотографій зображено весь склад ансамблю «Лаутари». Знімок зроблено на фоні літака, що додає більшої незвичайності. Якщо придивитись до артистів, легко помітити, що на той час в моді саме були пишні зачіски, як у чоловіків, так і в жінок. Присутність на крилі літака двох маленьких дівчаток нагадує про нелегке

життя артистів, адже дітям часто доводилось жити разом з батьками на колесах. Р.Р. Булдиженко так згадує своє дитинство: “Батьки увесь час були на концертах, а я завжди була у своєму розпорядженні. Мама, як сказала, відносились до своїх батьківських обов’язків дещо легковажно. Всі спортмайданчики, качелі, все довкола було моїм. Одного разу я розбила лобом величезну скляну вітрину, але швидко визивали наляканій мамі”[2].

В усіх трьох родинах було відмічено традицію обміну фотографіями. Подекуди фотографа запрошували спеціально, аби зроблені знімки переслати родичам, чи друзям. Відносно невелика кількість карток зберігається в єдиному екземплярі.

У родинах Волошиних та Кириченків прослідковується тенденція, згідно з якою жінки фотографувались майже вдвічі частіше, ніж чоловіки. При чому це стосується як дорослих, так і дітей. А от у родині Лисенків ця різниця зовсім незначна: із 33 дорослих людей, зображених на фото – 14 чоловіків та 19 жінок, хлопчиків та дівчаток порівну (по 9 чол.).

Легко помітити, що всі фотографії зроблені або в фотосалоні, або професійним фотографом. Це говорить про відсутність традиції аматорського фото. Це зовсім не дивно, адже на той час для того щоб зробити знімки в домашніх умовах, було потрібне спеціальне обладнання (яке коштувало чималі гроші), окрема кімната для проявлення плівки та фотодруку. Крім того для такої роботи були необхідні базові знання, які у циганів були відсутні.

Окремо взятий фотоальбом без коментарів, ніби німе кіно залишається загадкою для стороннього ока. Лише в поєднанні з усними розповідями фотографія допомагає реконструювати сторінки минулого, зробити логічнішою та цільнішою життєву історію однієї особи, родини, чи навіть окремої групи людей. Яскравим прикладом є цигани Охтирщини. За допомогою сімейних альбомів можна побачити як на протязі кількох поколінь перетинались долі трьох циганських родин, чітко встановити їх генеалогію.

Виходячи з отриманої інформації, далі можемо говорити про світоглядні особливості циган, про зміни моральних устоїв та звичаїв у їх середовищі.

Джерела та література

1. Інтерв'ю Т. Сторожко з В.Р. Булдиженком (1987 р.н.), руським циганом із роду глечики, м. Охтирка, 2009 р.
2. Інтерв'ю Т. Сторожко з Р.Р. Булдиженко (1978 р.н.), руською циганкою із роду глечики, м. Охтирка, 2009 р.
3. Інтерв'ю Т. Сторожко з Д.В. Голець (1920 р.н.), м. Охтирка, 2008 р.
4. Інтерв'ю Т. Сторожко з Р.В. Івановою (1976 р.н.), руською циганкою із роду юди, с. Кардашівка, 2008 р.
5. Інтерв'ю Т. Сторожко з О.В. Ледіньовою (1948 р.н.), м. Охтирка, 2008 р.
6. Інтерв'ю Т. Сторожко з О.М. Лисенко (1984 р.н.), руською циганкою із роду шишки, с. Кардашівка, 2009 р.
7. Інтерв'ю Т. Сторожко з Ю.М. Лисенком (1949 р.н.), руським циганом із роду шишки, с. Кардашівка, 2007 р.
8. *Власова Т.* Рассматривание, рассказывание, припоминание: нарративизация содержания семейных фотоальбомов // Визуальная антропология. 2007.
9. *Круткин В.* Антропологический смысл семейного альбома // Журнал социологии и социальной антропологии. 2005. – Т.8. – №1. – С.171-178.
10. *Подорога В.А.* Непредьявленная фотография // Автобиографии. К вопросу о методе. Тетради по аналитической антропологии. №1. – М.: Логос, 2001. – С.191-239.
11. *Садмен С., Брэдберн Н., Шварц Н.* Автобиографическая память // Социологический журнал 1995.
12. Фото із сімейного фотоархіву родини Лисенків, м. Охтирка, 1973 р.
13. Фото із сімейного фотоархіву родини Кириченків, 1986 р.
14. Фото із сімейного фотоархіву родини Волошиних, м. Охтирка, 1938 р.

Тетяна Сторожко, Наталя Зіневич (Київ, Україна) Цигани Охтирщини (за матеріалами усних джерел та родинних фотоархівів)

В статті за родинними фотоальбомами та усними джерелами досліджуються долі трьох циганських сімей, які поклали початок сучасному циганському населенню Охтирського району Сумської області. Продемонстровано, що в поєднанні з усними розповідями фотографія допомагає реконструювати сторінки минулого, зробити логічнішою та цільнішою життєву історію однієї особи, родини, окремої групи людей, зокрема циган Охтирщини.

Ключові слова: Охтирщина, цигани, фотоальбот, усні джерела

Татьяна Сторожко, Наталья Зиневич (*Киев, Украина*) **Цыгане Ахтырщины (по материалам устных источников и семейных фотоархивов)**

В статье на основе семейных фотоальбомов и устных источников рассмотрены судьбы трех цыганских семей, которые положили начало современному цыганскому населению Ахтырского района Сумской области. Продемонстрировано, что в сочетании с устными рассказами фотография помогает реконструировать страницы прошлого, сделать логичной и цельной жизненную историю одного человека, семьи, группы людей, в частности цыган Ахтырщины.

Ключевые слова: Охтырщина, цыгане, фотоальбом, устные источники

Tatiana Storozhko, Natalia Zinevych (*Kyiv, Ukraine*) **Ohtyrshyna Gypsies (according to verbal sources, family photo archive)**

Article, the fate of 3 gypsy families basing on the photoalbums of which gave the beginning to the modern gypsy population in Ohtyrka district of Sumy region is disclosed. It is demonstrated that in the combination with oral stories the photo helps reconstruct the past, and make logical and whole life story of one person, family, the group of people, including Gypsies of Ohtyrshyna.

Key words: Ohtyrshyna, Gypsies, fotoalbot, oral sources